

УДК 340.12:316.3

П. М. Рабінович

ПОТРЕБОВИЙ ПІДХІД — БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ВІЯВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Вступні зауваги. З давніх-давен встановлено, що кожному феномену завжди притаманні *сутність і явище (явленість)*. При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (оболонка) феномена, та його сутність не збігаються.

Явище стає відомим суб'єктам соціуму вже у процесі їхньої повсякденної, «утилітарної» практики. *Сутність* же явища зазвичай може бути виявлена за посередництвом спеціалізованої діяльності — насамперед діяльності науково-дослідної. Тому-то й найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності. Адже якби сутність і явище («явленість») того чи іншого феномена збігались, то й потреба у його науковому дослідженні, мабуть, взагалі не виникала б.

Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. Теорія чи концепція, котра саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслугувати на статус *наукової*.

Це, вочевидь, стосується й тих феноменів, які у соціально-політичній, зокрема державно-юридичній, практиці та й в юридичній науці вважаються *правовими* (а таких феноменів — досить різноманітних за їх специфічним онтичним статусом, за їхньою, якщо можна так висловитись, субстанцією — існує, як свідчить минула й сучасна правова думка та практика, понад десяток...).

Та перш ніж розглядати питання про сутність чи то природно-правових, чи то державно-юридичних («позитивних») явищ, потрібно передусім чітко визначитись із інтерпретацією *загального поняття сутності соціальних явищ* (адже стосовно цього можуть існувати — та й справді існують неоднакові погляди). Свого часу нам вже довелося за-

пропонувати таку дефініцію цього поняття: **соціальна сутність явищ — це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства.** І нині — майже через 20 років по тому — серйозних підстав відмовлятися від цього положення не вбачаємо.

Проблема соціальної сутності права і держави у сучасній вітчизняній літературі. Що стосується визнання необхідності виявлення і характеристики соціальної сутності сучасних правових (та й державних) явищ, то у нашій загальнотеоретичній юриспруденції висловлюються різні погляди. Так, одні автори вважають, що питання про цю сутність навряд чи є центральним для юридичних наук: його «більш доцільно розглядати у межах філософії, політики, соціології тощо» [1, с. 311]. Інші фахівці (вони становлять переважну більшість теоретиків) визнають, що стосовно легістсько-правових (і державних) явищ ця сутність має здебільшого «двоїстий» характер: ці явища виражають інтереси як усього суспільства, так і водночас певних його частин, осередків (причому співвідношення між цими двома сторонами сутності таких явищ є конкретно-історичним; зокрема у XX—XXI ст. воно «зсувається» на користь загальносоціальної складової [2, с. 76—77, 87—88; 3, с. 292—293; 4, с. 257]).

З останньою позицією, безперечно, не можна не погодитись. Але проблема полягає у тому, що й її прибічники — юристи-теоретики зазвичай не виявляють, не обґрунтовують, інтереси та волю якої ж саме частини сучасного соціально неоднорідного суспільства (чи-то в Україні, чи-то в іншій країні) виражають і реалізують правові й державні явища. Отже, ця група авторів фактично змикається з першою групою, оскільки теж не з'ясовує повну, «інтегровану» соціальну сутність кожного із існуючих нині згаданих феноменів.

Між тим якщо, характеризуючи сутність нинішніх реальних правових і державних явищ, обмежитись лише вкрай абстрактною вказівкою на її загальносоціальну складову й нічого конкретного не сказати про її складову, так би мовити, спеціально соціальну (потреби, інтереси змістовно визначених частин соціально диференційованого, суспільства (класово-економічних, етнічних, вікових, ідеологічних політичних та ін.), тоді розрізнити і класифікувати означені явища саме за їх сутністю виявиться взагалі неможливим. Адже ніколи не існувало й не існує таких держав (і відповідних позитивних правових систем), які б не вирішували загальносоціальні проблеми. У суспільстві державно-організованому такі проблеми жодна інша організація, інституція виконувати не спроможна.

Тому є підстава констатувати, що обидва схарактеризовані підходи вписуються (хоча й різною мірою) у той наукознавчий процес, який свого часу нами було кваліфіковано як «втеча від сутності» [5, с. 57].

Така ситуація є, можна сказати, майже традиційною для сучасного західного суспільствознавства, яке і раніше, і нині державу «трактує як надкласову, що представляє інтерес всіх шарів суспільства». Та й автор-

ка цього спостереження схильна вважати, що «у сучасних цивілізованих державах не стало чітко виражених класів» і що «типологію сучасних держав неможливо підвести під формаційну класифікацію типів держав» [4, с. 68, 86].

Проте погодитись із такими трактуваннями повною мірою навряд чи можливо принаймні з двох причин.

По-перше, тому, що навіть серед західних авторів (і вчених, і політиків) є чимало таких, які, будучи відвертими опонентами історико-матеріалістичної наукової методології, все ж визнають наявність у більшості сучасних західних суспільств «середнього класу», а у суспільствах постсоціалістичних — необхідність утворення саме такого ж класу (який мав би становити більшість населення), яке становить неодмінну передумову стабільного демократичного розвитку останніх.

А по-друге, тому, що в останні роки у науці деяких постсоціалістичних суспільств прокладає собі дорогу концепція «політичного класу» (яка, до речі, нещодавно стала предметом планової теми Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України) [6, с. 25–27].

І якщо у нашій навчальній літературі ще можна зустріти досить категоричне твердження про те, що «в соціально неоднорідному суспільстві влада виражає і захищає інтереси певної частини населення» [7, с. 57], то логічним буде очікувати, що при висвітленні питання про соціальну сутність сучасної Української держави такі автори з'ясують і обґрунтують, інтереси якої саме частини суспільства ця держава відстоює. Якщо ж стосовно цієї держави і правової системи юридична наука зніме з себе обов'язок виявляти їхню соціальну сутність, то вона — дозволимо собі стверджувати — якраз і «тікати», ухилятиметься від виконання своєї домінантної, «верховної» функції.

Навіть якщо погодитись із тим, що нинішня держава є (чи має бути) начебто неупередженим арбітром між носіями відмінних інтересів [3, с. 69–70], інструментом досягнення загального компромісу, а сутністю встановлюваного нею позитивного права є «спільна воля, заснована на компромісі суб'єктів загальносоціальних і вузькогрупових інтересів і спрямована на досягнення у соціально неоднорідному суспільстві злагоди й миру» [8, с. 100], то й тоді авторам варто б зазначати (хоча б для прикладу, для ілюстрації), *чиї* та *які* інтереси така держава спромоглася залагодити, «помирити» й відобразити у позитивному праві. Ось тоді це й було б характеристикою другої — «стратифікаційної» — сторони соціальної сутності позитивного права і держави.

«Втечу від сутності» демонструє значною мірою і така сучасна галузь загальнотеоретичного праводержавознавства, яка зветься «порівняльне правознавство» (правова чи юридична компаративістика). Адже в її межах класифікація правових систем («правових сімей») здійснюється зазвичай не за їх соціальною сутністю, а майже виключно за найпоширенішою у них зовнішньою формою (джерелом) позитивного права.

Внаслідок цього, наприклад, правова система Англії визнається однією й тією ж — прецедентною — чи то у середньовіччі, чи то у новій історії, чи то у теперішній час. А, скажімо, сучасні правові системи Туреччини, Арабських Еміратів і Сомалі визнаються належними до одноіменної сім'ї правових систем — релігійної (мусульманської), хоча якісні відмінності між ними в їхній соціальній сутності є вельми істотними. Отже, порівняння правових систем («сімей») світу — як синхронне, так і діахронне — за їх соціальною сутністю залишається, на жаль, поза межами предмета юридичної компаративістики.

Така ж ситуація може спостерігатись й у порівняльному державознавстві. (Хоча, як свідчить історія, офіційна назва, словесна самооцінка, «реклама» держави зазвичай не стільки розкривала, скільки приховувала, маскувала її справжню соціальну роль. І якби декларативна «зовнішність» держави завжди відповідала сутності цього явища, то й, можливо, взагалі не було би потреби в науці про державу).

Розподіляти держави на певні різновиди (типи, класи) можна, ясна річ, за досить різноманітними критеріями: зокрема за їх належністю до певної «цивілізації» людства (скажімо, держави західні та східні); за методами здійснення державної влади (демократичні й тоталітарні); за характером та рівнем технологічного розвитку відповідного суспільства (держави аграрні, індустріальні, постіндустріальні чи, як іноді висловлюються, «інформаційні»); за ставленням держави до релігії (держави теократичні, світські, атеїстичні); за географічним розташуванням (держави європейські, азіатські та ін.). Усі зазначені класифікації держав використовуються у науковій літературі, й усі вони є небезкорисними, мають певну евристичну цінність.

Проте жодна з наведених «типологій», відображаючи досить важливі риси, властивості держав, не дає відповіді на питання: волю якої групи населення, якої його частини виражають і реалізують держави відповідної класифікаційної групи. А без такої відповіді соціальна сутність того явища, котре відображається поняттям держави, залишається прихованою, нерозкритою. Тому згадані класифікації не спроможні замінити таку типологію держав, яка фіксувала б відмінності між ними саме з огляду на їх соціальну сутність.

Звісно, наукове виявлення соціальної сутності права, держави — завдання не з легких. (В одному з вітчизняних навчальних видань відверто визнавалось, що «в останні роки визначити суть права в Україні досить важко, оскільки в умовах переходу до нової економічної системи право виражає інтереси різних соціальних груп населення» [9, с. 29]. Але, знову ж, виявити й «оприлюднити», про які саме групи йдеться, — це завдання поширюється, гадаємо, й на загальну теорію *української* держави і права). Проте, використовуючи не тільки абстрактно-теоретичні, але й конкретно-соціологічні (соціолого-правові) методи дослідження, а також залучаючи результати досліджень інших суспільних наук і матеріали реальної соціальної (насамперед державно-юридичної) практики,

яка, як відомо, є верховним критерієм наукової істини, таке завдання — з тією чи іншою повнотою й точністю — може бути, на нашу думку, виконане. А якщо наперед відмовляться від його виконання або просто «мовчки» його не виконувати, то це істотно знецінюватиме практичну значущість, знижуватиме соціальний статус загальнотеоретичної юриспруденції.

Нарешті, навіть якщо вести мову про прогнозований нами майбутній тип держави «соціальної демократії» і про перехідну до нього державу «соціально-демократичної орієнтації», то й у цих випадках належало б розшифрувати, з яких саме класів, верств, прошарків, груп складається у соціально неоднорідному суспільстві та його більшість, яка має становити соціальну базу такої держави. (До цієї більшості ми вважали за можливе гіпотетично віднести трудящих-власників. Можна, ясна річ, дискутувати з приводу цієї гіпотези; але тоді це і буде обговоренням проблеми соціальної сутності такої держави).

Потребовий дослідницький підхід як безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права й держави. З огляду на зазначену вище інтерпретацію соціальної сутності правових і державних явищ, той дослідницький концептуальний підхід, за посередництвом якого така сутність може бути виявлена, нами ще у середині 80-х років минулого століття було названо підходом «потребовим». Він був тоді інтерпретований як виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів, явищ у задоволенні таких потреб [10, с. 10]. І видається підставним стверджувати, що саме він є єдино можливим, унікальним засобом її з'ясування.

Цим зумовлюються місце та роль потребового підходу в усій системі різноманітних концептуальних підходів та дослідницьких методів, використовуваних задля вивчення яких би то не було праводержавних явищ. Цей підхід, з одного боку, не може абсолютизуватись, гіпертрофуватись, оскільки — як і будь-який інший підхід — він має об'єктивні межі застосовуваності, а тому не підмінює й не витісняє інші дослідницькі підходи та методи. Проте, з другого боку, останні втрачатимуть свою евристичність, наукову ефективність, якщо залишиться невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих праводержавних явищ, котрі становлять об'єкт їх вивчення, — тобто якщо застосування таких підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності. Адже саме сутність явища визначає, глибинно, в *кінцевому* підсумку (хоча й зазвичай не прямо, а опосередковано) усі його інші властивості та прояви.

Ясна річ, не йдеться про те, аби механічно відтворювати, реставрувати чи продовжувати «триматися» за ті політичні висновки, які робили марксистичні й деякі інші теоретики з тих реальних соціальних (насамперед класових) конфліктів, що відбувались у попередній історії та за їх життя. Але вважаємо за доречне звернути увагу на можливість актуалізованої конкретизації, модифікації й використання того дослідницького

методологічного підходу, який застосовувався ними задля виявлення соціальної сутності права, держави та й інших соціальних феноменів, — підходу діалектико- (зокрема, історико-) матеріалістичного.

Реалізація потребового підходу у виявленні сутності правових і державних явищ вимагає розв'язання таких завдань:

по-перше, слід досягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства (що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб з такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтереси, мотиви, цілі відповідних суб'єктів);

по-друге, необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну класифікацію;

по-третє, мають бути здобуті змістовні знання стосовно потреб: а) загальносоціальних, б) групових та в) індивідуальних у тому суспільстві, де сформовано, функціонує та розвивається досліджуване правове чи державне явище;

по-четверте, потрібно встановити: а) потреби саме яких суб'єктів (тобто *чий* потреби — чи то окремих індивідів, чи то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен та б) які ж саме види таких потреб він задовольняє;

нарешті, по-п'яте — і це найважливіше — слід з'ясувати, чи здатний досліджуваний правовий або державний феномен бути засобом, інструментом задоволення певних потреб. А якщо здатний, то якою мірою, зокрема, з'ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж засобом *єдиним*. (У разі ствердної відповіді на останнє питання, відповідні потреби можна буде вважати *правовими* чи державно-юридичними).

Застосування потребового підходу істотно полегшується, якщо в самому позитивному (юридичному) праві — насамперед у законодавстві — текстуально декларується, заради задоволення яких потреб встановлено певні юридичні норми.

Проведений нами саме під таким кутом зору аналіз Конституції України та низки чинних українських кодексів виявив таке.

В Основному Законі терміно-поняття «потреби» вживається у 5 статтях, де згадуються, зокрема, потреби мовні (ст. 12), потреби громадян (ст. 41), потреби соціального захисту (ст. 47). Цивільний кодекс України вміщує це терміно-поняття у 17 статтях, в яких йдеться, зокрема, про потреби особисті (ст. 865), побутові (ст. 31), власників квартир (ст. 382), у матеріальному забезпеченні та догляді (ст. 749). У Сімейному кодексі України згадане терміно-поняття фіксується у 5 статтях, де мовиться, зокрема, про потреби дитини (ст. ст. 97, 188), потреби у матеріальній допомозі (ст. 199). У Господарському кодексі України воно включено до 18 статей, в яких згадуються, скажімо, потреби громадян (ст. 39), потреби особисті (ст. 62), господарські потреби учасників асоціації (ст. ст. 120, 152). У Житловому кодексі України розглядуване терміно-поняття використано у 9 статтях, де зазначаються, зокрема, потреби побутові (ст. ст. 4, 186), потреби у поліпшенні житлових умов

(ст. ст. 35,54,59). У Земельному кодексі України його вміщують 28 статей, у Водному кодексі України — 25, у Господарсько-процесуальному кодексі України — 12, у Митному кодексі України — 11, у Кодексі законів про працю України — 10, у Кримінально-процесуальному кодексі України — 9, у Цивільному процесуальному кодексі України та Кодексі України про надра — по 8, у Лісовому кодексі України — 5, у Кодексі України про адміністративні правопорушення — 4, у Кримінальному кодексі України — 3.

Загалом же у проаналізованих законах терміно-поняття «потреби» вжито 178 разів!

До цього варто також додати ще й випадки застосування у законодавстві України терміно-поняття «інтерес». Адже останній є зазвичай не чим іншим, як усвідомленням певними суб'єктами їхніх потреб. Текстовий аналіз усіх зазначених вище законів виявив, що це терміно-поняття зустрічається у них понад 100 разів.

Така законодавча стилістика, безперечно, полегшує реалізацію потребового підходу, причому не тільки у теоретичній юриспруденції, але й у практичній.

Тож спробуємо застосувати (або принаймні схарактеризувати можливості застосування) потребового підходу у з'ясуванні сутності того явища, яке відображається терміно-поняттям «права людини».

Можливість задоволення потреб людини як соціальна сутність її прав. Коли на початку 90-х років минулого століття у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції постала необхідність випрацювати нові теоретико-методологічні засади, зорієнтовані насамперед на людину, на забезпечення її прав і свобод, тоді видалося підставним підтримати саме *соціальний* (точніше — *соціально-детерміністичний*) підхід до інтерпретації таких прав. Відповідно до цього підходу нами було сформульовано таке визначення їх загального поняття: **права людини — це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.**

Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а, власне, на *соціально-потребовому* підході. Адже існування й розвиток людини відбувається зазвичай тільки-но в процесі задоволення її потреб; а цей процес, ясна річ, опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними наслідками діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного).

У «знятому» вигляді розглядуваний аспект розуміння прав людини може бути стисло — як «квінтесенція» — відображений таким твердженням: *будь-яке право людини — це право на задоволення її певних потреб.* (До речі, при характеристиці різноманітних підходів до інтерпретації прав людини вже доводилося фіксувати й такий, згідно з яким

права людини — це не що інше, як її потреби [11, с. 17]. Втім, це, можливо, — дещо гіпертрофоване, надто «радикальне» відображення потребового підходу).

У цьому дістає прояв (окрім іншого) *гуманізм* потребової інтерпретації прав людини, й у цьому вбачається чи не найістотніша її перевага.

З обстоюваного тут розуміння прав людини випливають додаткові аргументи й щодо класифікування її основоположних прав, яке було запропоновано нами майже п'ятнадцять років тому. Нагадаємо, що з усіх можливих таких класифікацій основною була названа така, підставою (критерієм) якої послуговували різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, котрі задовольняються через здійснення, використання певних прав [12, с. 86].

Деякі висновки. Евристичний потенціал означеного концептуального підходу аж ніяк не обмежується таким об'єктом дослідження, як права людини. Цей підхід — наголосимо ще раз — був і лишається неперевершеним, незамінним, можна сказати, єдино можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ, зокрема держави та кожного з елементів її правової системи й її механізму юридичного регулювання (законодавства, законності, офіційної правової ідеології, юридичних відносин тощо).

Зауважимо також, що потребовий підхід знаходить застосування й у галузевих юридичних науках [13] та й в інших галузях знань [14; 15].

Л і т е р а т у р а

1. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій / А. Машков. — К., 2008.
2. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х., 2008.
3. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. — 2-ге вид., переробл. і допов. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К., 2008.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. — Х., 2006.
5. Рабінович П. М. Методологія правознавства: проблеми плюралізації / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 3.
6. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення / Ф. Рудич // Віче. — 2009. — № 9.
7. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. — К., 2008.
8. Шульга А. М. Основы теории государства и права : крат. учеб. пособие / А. М. Шульга. — Х., 2006.
9. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк. — К., 1996.
10. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. — Л., 1985.
11. Український часопис прав людини. — 1995. — № 1.
12. Український часопис прав людини. — 1995. — № 2.
13. Баринов Н. А. Имущественные потребности и гражданское право / Н. А. Баринов. — Саратов, 1987.

14. Мусин Г. Х. Потребностный поход в технико-технологической деятельности: учеб. пособие / Г. Х. Мусин. — Уфа, 2002.
15. Галимов Б. С. Биосоциосистема: опыт потребностного подхода / Б. С. Галимов, Г. Х. Мусин. — Уфа, 2000.

А н о т а ц і я

Рабінович П. М. Потребовий підхід — безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. — Стаття.

Евристичний потенціал потребового підходу аж ніяк не обмежується таким об'єктом дослідження, як права людини. Цей підхід був і лишається неперевершеним, незамінним, можна сказати, єдино можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ, зокрема держави та кожного з елементів її правової системи й її механізму юридичного регулювання.

Ключові слова: потребовий підхід, методологія юридичної науки, права людини, сутність права і держави.

S u m m a r y

Rabinovych P. M. Necessity Approach is an Instrument of Exposure of Social Essence of Law and State Which Has no Alternative. — Article.

Heuristic potential of necessity approach is in no way limited to such object of research as human rights. This approach was and remains unsurpassed, irreplaceable, maybe, uniquely by the possible research instrument of exposure of essence of any social phenomena, in particular the states and each of elements of it legal system and its mechanism of the legal adjusting.

Keywords: necessity approach, methodology of jurisprudence, human rights, essence of law and state.